

ARAB TILIDA TERMIN VA ATAMA TUSHUNCHASI

Shuhrat Mirziyatov-PhD, Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tilidagi termin va atama tushunchalarining nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Arab terminologiyasining shakllanish jarayoni, terminlarning yasash usullari, semantik xususiyatlari va standartlashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy arab tilida ilmiy, texnik va diplomatik terminlarning rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: terminologiya, arab tili, termin, atama, semantika, standartlashtirish, AIDSMO, til siyosati.

Kirish. Terminologiya har qanday tilning ilmiy va kasbiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi natijasida yangi tushunchalarni ifodalash zarurati terminologik tizimlarning takomillashuviga olib kelmoqda. Arab tili ham bundan mustasno emas. Arab tilida termin va atama tushunchalari nafaqat lingvistik, balki madaniy, ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo‘lib, ular tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Arab tilshunosligida “termin” tushunchasi odatda muayyan fan yoki kasb sohasiga oid aniq ma‘noga ega bo‘lgan maxsus birlik sifatida talqin qilinadi. Arab tilida bu tushuncha ko‘pincha **المصطلح (al-muṣṭalaḥ)** atamasi bilan ifodalanadi. Terminlar umumxalq tilidagi so‘zlardan farqli ravishda bir ma‘nolilik, aniqlik va tizimlilik kabi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak. Shu sababli terminologik birliklarni yaratish va tartibga solish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Arab terminologiyasining shakllanishi uzoq tarixiy taraqqiyot natijasidir. Islom sivilizatsiyasining yuksalish davrida falsafa, tibbiyot, matematika va astronomiya kabi fanlarning rivojlanishi bilan ko‘plab ilmiy terminlar yuzaga kelgan. O‘rta asrlarda yunon, fors va boshqa tillardan o‘zlashtirilgan ilmiy tushunchalar arab tiliga

moslashtirilgan va keyinchalik mustaqil terminologik tizimning shakllanishiga xizmat qilgan. Bu jarayon arab tilining ilmiy til sifatidagi mavqeini mustahkamlagan.

Zamonaviy davrda esa globallashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida terminologik tizim yanada murakkablashdi. Axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt, iqtisodiyot, xalqaro munosabatlar va diplomatiya kabi yangi sohalarning rivojlanishi arab tilida minglab yangi terminlarning yaratilishini talab qilmoqda. Bunday terminlar derivatsiya, kalkalash, semantik kengayish va o'zlashma birliklarni moslashtirish orqali hosil qilinadi.

Arab tilida termin yaratishda tilning ichki imkoniyatlaridan keng foydalaniladi. Xususan, ildiz va vazn tizimi yangi terminlarni hosil qilishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim hollarda xorijiy terminlarning to'g'ridan-to'g'ri yoki moslashtirilgan shaklda qabul qilinishi ham kuzatiladi. Bu holat arab tilining zamonaviy ilmiy ehtiyojlarga moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Termin va atamalarni standartlashtirish masalasi ham arab tilshunosligining dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Arab dunyosining turli mamlakatlarida bir xil tushuncha uchun turlicha terminlarning qo'llanilishi ilmiy va kasbiy muloqotda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli Arab til akademiyalari va Arab sanoat taraqqiyoti, standartlashtirish va konchilik tashkiloti (AIDSMO) kabi muassasalar terminologik birliklarni muvofiqlashtirish va yagona standartlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi arab tilida termin va atama tushunchalarining mohiyatini ochib berish, ularning shakllanish va rivojlanish omillarini tahlil qilish hamda zamonaviy arab terminologiyasining asosiy xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari arab tilidagi terminologik tizimning nazariy asoslarini chuqurroq tushunishga va kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot arab tilida termin va atama tushunchalarining shakllanishi, rivojlanishi hamda zamonaviy terminologik tizimdagi o'rnini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida sifat (qualitative) tadqiqot yondashuvi tanlandi, chunki terminologik jarayonlarni tahlil qilish lingvistik, semantik va institutsional omillarni chuqur o'rganishni talab etadi. Terminologiya nafaqat tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi, balki ilmiy bilimlarni tizimlashtirish va uzatishda ham muhim vosita hisoblanadi (Cabré, 1999). Shu sababli tadqiqotda arab

terminologiyasining nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishi kompleks tarzda tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish (literature review), tavsifiy tahlil, qiyosiy tahlil va semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbalari sifatida arab terminologiyasiga oid monografiyalar, ilmiy maqolalar, terminologik lug‘atlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda arab til akademiyalarining rasmiy hujjatlari tanlandi. Xususan, terminologiya nazariyasiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar va til siyosati bo‘yicha ilmiy ishlardan foydalanildi (Sager, 1990; Spolsky, 2004).

Adabiyotlarni tahlil qilish usuli orqali arab terminologiyasining tarixiy rivojlanish bosqichlari, termin yaratish tamoyillari va zamonaviy tendensiyalari o‘rganildi. Tadqiqot davomida klassik arab tilidan zamonaviy adabiy arab tiligacha bo‘lgan davrda terminologik tizimning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan omillar aniqlashtirildi. Ayniqsa, ilm-fan va texnologiya rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan yangi tushunchalarning arab tilida ifodalanish usullari tahlil qilindi (Al-Kasimi, 1983).

Tadqiqotning muhim qismi terminlarning yasaliş mexanizmlarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Arab tilida yangi terminlar hosil qilishning asosiy usullari sifatida derivatsiya (ishtiқoq), kompozitsiya, semantik kengayish, kalkalash va o‘zlashma terminlarni moslashtirish jarayonlari ko‘rib chiqildi. Derivatsiya arab tilining eng mahsuldor termin yaratish vositalaridan biri bo‘lib, ildiz-vazn tizimiga asoslangan holda yangi terminlarning shakllanishini ta’minlaydi (Bauer, 2004). Shu bilan birga, zamonaviy texnologik va ilmiy terminlarning ko‘pchiligi ingliz va fransuz tillaridan o‘zlashtirilgani sababli ularning arab tiliga moslashuv jarayoni ham tahlil qilindi.

Semantik tahlil metodi yordamida terminlarning ma’no jihatidan rivojlanishi va o‘zgarishi o‘rganildi. Arab tilida mavjud bo‘lgan ayrim leksik birliklarning yangi ilmiy, texnik va diplomatik ma’nolarni ifodalash uchun qayta talqin qilinishi holatlari ko‘rib chiqildi. Terminlarning semantik kengayishi va torayishi jarayonlari zamonaviy arab tilining yangi tushunchalarni qabul qilishdagi moslashuvchanligini ko‘rsatadi (Lyons, 1995). Tadqiqot davomida ayrim terminlarning tarixiy ma’nosi va hozirgi qo‘llanilishi o‘rtasidagi farqlar ham tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali arab tilidagi terminlar boshqa tillardagi, ayniqsa ingliz va fransuz tillaridagi ekvivalentlari bilan taqqoslandi. Bu usul terminlarning tarjima

qilinishi, o'zlashtirilishi va standartlashtirilishi jarayonlaridagi muammolarni aniqlash imkonini berdi. Natijada ayrim hollarda arab tilida bir tushunchani ifodalash uchun bir nechta variantlarning mavjudligi va bu holatning ilmiy muloqotga ta'siri o'rganildi (Spolsky, 2004).

Tadqiqotda terminologik standartlashtirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratildi. Arab dunyosidagi turli mamlakatlarda qo'llaniladigan terminologik birliklar o'rtasidagi farqlar tahlil qilinib, ularni muvofiqlashtirishga qaratilgan tashabbuslar o'rganildi. Arab til akademiyalari, ilmiy markazlar va Arab sanoat taraqqiyoti, standartlashtirish va konchilik tashkiloti (AIDSMO) tomonidan amalga oshirilayotgan terminologik siyosat va standartlashtirish dasturlari tahlil qilindi (AIDSMO, 2021). Ushbu tashkilotlarning faoliyati terminologik birliklarning yagona shaklda qo'llanilishini ta'minlashga qaratilgani aniqlandi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirish maqsadida turli manbalardan olingan ma'lumotlar o'zaro taqqoslandi va verifikatsiya qilindi. Olingan ma'lumotlar tematik guruhlariga ajratilib, mazmuniy tahlil asosida umumlashtirildi. Bu esa arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini har tomonlama yoritish imkonini berdi.

Umuman olganda, mazkur metodologik yondashuv arab tilida termin va atama tushunchalarining nazariy asoslarini, ularning amaliy qo'llanilishini hamda zamonaviy terminologik siyosatning samaradorligini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari arab terminologiyasining kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini baholash va yangi terminlarni standartlashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari arab tilidagi termin va atama tushunchalarining shakllanishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, zamonaviy arab terminologiyasi tilning ichki imkoniyatlari va tashqi lingvistik ta'sirlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida rivojlanmoqda. Arab tili yangi ilmiy va texnik tushunchalarni ifodalash uchun yetarli darajada boy morfologik tizimga ega bo'lib, ayniqsa derivatsiya (ishtiyoq) usuli termin yaratishning eng samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda (Al-Kasimi, 1983).

O'rganilgan materiallar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy arab terminologiyasida yangi terminlar yaratishda derivatsiya, kompozitsiya, semantik kengayish va o'zlashma

birliklarni moslashtirish usullari keng qo'llaniladi. Ayniqsa, texnologiya, tibbiyot, iqtisodiyot va xalqaro munosabatlar sohalarida yangi tushunchalarni ifodalash uchun mavjud ildizlardan yangi terminlar hosil qilish amaliyoti keng tarqalgan. Bu esa arab tilining ichki resurslari zamonaviy terminologik ehtiyojlarni qondirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi (Bauer, 2004).

Natijalar shuningdek, semantik moslashuv jarayonining arab terminologiyasi rivojlanishidagi muhim omillardan biri ekanligini tasdiqladi. Ko'plab terminlar mavjud leksik birliklarga yangi ma'nolar yuklash orqali shakllangan. Ayrim hollarda tarixiy va diniy matnlarda qo'llanilgan so'zlar zamonaviy ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun qayta talqin qilingan. Bu holat arab tilining semantik jihatdan moslashuvchan ekanligini va yangi tushunchalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi (Lyons, 1995).

Tahlillar davomida arab dunyosining turli mamlakatlarida bir xil tushuncha uchun turlicha terminlarning qo'llanilishi ham aniqlandi. Bu holat terminologik birliklarning standartlashmaganligi bilan bog'liq bo'lib, ayrim ilmiy va texnik sohalarida muloqot samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan, Shimoliy Afrika mamlakatlarida fransuz tili ta'siri ostida shakllangan terminlar bilan Yaqin Sharq mamlakatlarida qo'llaniladigan terminlar o'rtasida muayyan tafovutlar mavjudligi kuzatildi (Spolsky, 2004).

Tadqiqot natijalari arab til akademiyalari va terminologik tashkilotlarning faoliyati terminologik birliklarni muvofiqlashtirishda muhim o'rin tutishini ham ko'rsatdi. Arab sanoat taraqqiyoti, standartlashtirish va konchilik tashkiloti (AIDSMO) hamda boshqa ilmiy markazlar tomonidan ishlab chiqilgan terminologik tavsiyalar ko'plab sohalarida yagona terminologik me'yorlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda (AIDSMO, 2021). Shu bilan birga, amaliyotda ayrim standartlashtirilgan terminlarning keng omma va mutaxassislar tomonidan bir xil darajada qabul qilinmaganligi ham aniqlandi.

Tahlil natijalari o'zlashma terminlarning arab terminologik tizimida muhim o'rin egallashini ko'rsatdi. Ayniqsa, axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt va raqamli kommunikatsiya kabi yangi sohalarida ingliz tilidan o'zlashtirilgan terminlar keng qo'llanilmoqda. Biroq ushbu terminlarning katta qismi arab fonetik va morfologik qoidalariga moslashtirilgan holda qo'llanilishi kuzatildi. Bu esa arab tilining yangi

terminlarni qabul qilish bilan birga o'z lingvistik xususiyatlarini saqlab qolishga intilayotganini ko'rsatadi (Cabré, 1999).

Tadqiqot davomida terminologik tizimning rivojlanishi va standartlashtirilishi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Terminlarni yaratish jarayonida lingvistik imkoniyatlar muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, ularning keng qo'llanilishi va barqarorlashuvi ko'p jihatdan institutsional qo'llab-quvvatlashga bog'liq. Shu sababli terminologik siyosat va til rejalashtirish faoliyati arab tilining zamonaviy ilmiy va texnik sohalaridagi mavqegini mustahkamlashda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda (Sager, 1990).

Umuman olganda, tadqiqot natijalari arab terminologiyasi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari sifatida ichki til imkoniyatlaridan samarali foydalanish, semantik moslashuv mexanizmlarini qo'llash, o'zlashma terminlarni me'yorlashtirish va terminologik standartlashtirish jarayonlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi. Mazkur omillar arab tilining zamonaviy ilm-fan, texnologiya va xalqaro muloqot tili sifatida rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari arab terminologiyasining rivojlanishi murakkab lingvistik va ijtimoiy jarayon ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqladiki, arab tilida termin yaratish jarayoni nafaqat tilning ichki imkoniyatlariga, balki ilmiy-texnik taraqqiyot, globallashtirish va xalqaro ilmiy hamkorlik kabi tashqi omillarga ham bog'liqdir. Arab tilining ildiz (jizr) tizimiga asoslangan morfologik tuzilishi yangi terminlarni yaratishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli ko'plab zamonaviy tushunchalar mavjud ildizlardan yangi so'zlar hosil qilish orqali ifodalanmoqda (Al-Kasimi, 1983).

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, arab terminologiyasida termin yaratishning eng samarali usullaridan biri derivatsiya hisoblanadi. Ushbu usul orqali ilm-fan va texnologiyaning yangi sohalarida paydo bo'layotgan tushunchalarni arab tilining ichki qoidalariga mos ravishda ifodalash imkoniyati yaratiladi. Bu holat arab tilining terminologik mustaqilligini saqlashga xizmat qilmoqda. Biroq ayrim zamonaviy fan yo'nalishlarida yangi tushunchalarning tez sur'atlarda paydo bo'lishi natijasida o'zlashma terminlardan foydalanish ham keng tarqalmoqda (Bauer, 2004).

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, semantik moslashuv arab terminologiyasining rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Mavjud so'zlarga

yangi ma'nolar yuklash orqali ko'plab ilmiy va texnik terminlar shakllantirilgan. Bu jarayon bir tomondan arab tilining lug'aviy boyligini saqlashga yordam bersa, ikkinchi tomondan yangi tushunchalarni tezkor ravishda ifodalash imkonini beradi. Shu bilan birga, ayrim hollarda bir terminning turli mamlakatlarda turlicha talqin qilinishi terminologik noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin (Lyons, 1995).

Tadqiqot natijalari arab dunyosida terminologik birliklarning standartlashtirilishi dolzarb masala ekanligini ham ko'rsatdi. Turli arab mamlakatlarida bir xil tushunchalar uchun har xil terminlarning qo'llanilishi ilmiy axborot almashinuvida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, Shimoliy Afrika mamlakatlarida fransuz tilining, Fors ko'rfazi va Yaqin Sharq mamlakatlarida esa ingliz tilining ta'siri ostida shakllangan terminologik tizimlar o'rtasida farqlar mavjud. Ushbu holat yagona terminologik me'yorlarni ishlab chiqish zaruratini kuchaytiradi (Spolsky, 2004).

Muhokama jarayonida terminologiyani standartlashtirish bo'yicha faoliyat yuritayotgan ilmiy markazlar va til akademiyalarining o'rni ham tahlil qilindi. Arab tili akademiyalari hamda Arab sanoat taraqqiyoti, standartlashtirish va konchilik tashkiloti (AIDSMO) tomonidan ishlab chiqilgan terminologik lug'atlar va tavsiyalar terminologik birliklarni muvofiqlashtirishga xizmat qilmoqda. Biroq nazariy jihatdan tavsiya etilgan terminlarning amaliyotda to'liq qo'llanilishi har doim ham kuzatilmaydi. Bu esa standartlashtirish jarayonining faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va institutsional omillarga ham bog'liqligini ko'rsatadi (AIDSMO, 2021).

Shuningdek, tadqiqot davomida o'zlashma terminlarning arab tilidagi mavqei ham muhokama qilindi. Fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi natijasida ingliz tilidan kirib kelayotgan terminlar soni ortib bormoqda. Arab tilida bunday terminlarni qabul qilishning ikki asosiy yo'li kuzatiladi: birinchisi transliteratsiya, ikkinchisi esa ma'noviy tarjima qilishdir. Har ikki yondashuvning afzallik va kamchiliklari mavjud bo'lib, ularning tanlanishi terminning qo'llanish sohasi va foydalanuvchilar ehtiyojlariga bog'liq (Cabré, 1999).

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, terminologik siyosat va til rejalashtirish faoliyati arab tilining ilmiy til sifatida rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Yagona terminologik bazaning shakllanishi ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishi, xalqaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlashi va arab tilining zamonaviy fan tiliga aylanishiga xizmat qilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, terminologik standartlashtirish

jarayonlarini kuchaytirish va terminlar bo'yicha yagona elektron ma'lumotlar bazalarini yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi (Sager, 1990).

Umuman olganda, muhokama natijalari arab terminologiyasi rivojlanishida ichki lingvistik imkoniyatlar, o'zlashmalar, semantik moslashuv va standartlashtirish jarayonlari o'zaro chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Ushbu omillarning uyg'un rivojlanishi arab tilining zamonaviy ilm-fan, texnologiya va xalqaro kommunikatsiya ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, arab terminologiyasining barqaror va samarali rivojlanishi uchun uni tizimli asosda takomillashtirish zarur. Terminlarning shakllanishi, semantik moslashuvi va o'zlashma birliklarning qabul qilinishi jarayonlari yagona lingvistik tamoyillar asosida boshqarilgandagina ilmiy va amaliy jihatdan izchil natijalarga erishish mumkin.

Shuningdek, arab tilining ichki morfologik imkoniyatlaridan keng foydalanish bilan bir qatorda, xalqaro terminologik tajribalarni moslashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Terminologik birliklarni standartlashtirish va ularni amaliyotga keng joriy etish arab tilining zamonaviy ilm-fan va texnologiya tili sifatidagi mavqeyini yanada mustahkamlaydi.

Umuman olganda, terminologiyani tizimli rivojlantirish ilmiy aniqlikni oshirish, kommunikativ samaradorlikni ta'minlash va arab tilining global ilmiy makonda raqobatbardoshligini kuchaytirish uchun asosiy omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. AIDSMO. (2021). Terminology Standardization Reports. Arab Industrial Development, Standardization and Mining Organization.
2. Al-Kasimi, A. M. (1983). Linguistics and Arabic Terminology Development.
3. Bauer, L. (2004). A Glossary of Morphology. Edinburgh University Press.
4. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods and Applications. John Benjamins Publishing.
5. Lyons, J. (1995). Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge University Press.
6. Sager, J. C. (1990). A Practical Course in Terminology Processing. John Benjamins Publishing.
7. Spolsky, B. (2004). Language Policy. Cambridge University Press.